Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Коммартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл сентябрь 22 суббота № 217 (14417)

1925 чылдан үеделеттингеш

Өртээ 3 коп.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының үшкү сессиязы

ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЛАР БҮРҮН ЭРГЕЛЕРИН БОЛГАШ ХООЙЛУНУҢ КҮЖҮН ДОЛУ АЖЫГЛААР

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың илеткели

Бистиң амыдыралывыстың эде тургустунуушкуну болгаш чаартылгазы ниитилелдиң бүгү күштерии дүйметкен. Ажык-чарлыг чорук калбарып, сөстүң хостуун, бодалдарның янзы-бүрүнүн чедип ап турар бис. Экономиктиг реформаларны боттандырарынга кижилер соңуургалдыы-биле киржип турар апарган.

Республиканың ажыл-ишчилери чурттуң эгелээн угланышкынын деткип турар. Беш чылдың дөрт чылдарының планы ажыр күүсеттинген. Экономиктиг болгаш социал хөгжүлде чуртта темпилерни ажып турар багай эвес көргүзүглер чедип алдынган. Ынчалзажок бистиинде чаңгыс аай эвес, өөрүлдээленчек үүлдер болуп турар. Бүдүн чуртта байдалдың салдары көстүп турар апарган. Экономиктиг реформаны боттандырарын хоойлуларны ажыглаарының аргалары чок болганы, нормативтиг актыларны чедир хүлээп албайн турары моондактаап чыдып алган.

Политика талазы-биле алырга, чаа тургустунган Советтер ам-даа ажылче сиңнигип кирбээн. Эде тургустунуушкуннуң салымын шиитпирлээр оларның кудуку звеноларын бис сан-хөө, материал курлавырлар-биле быжыглап албаан бис. Удуртулганын командылап дужаар аргалары ам күш чок, а экономиктиг аргалар быжыкпаан. Нацияларның бот-медерелдиг боттуг өзүлдези болуп турар.

Кем-херек үүлгедир чорук өзүп турар. Бо агымга кижилер аразында хамаарылгалар чамдыкта национал-дар аразында чөрүлдээлерже шилчип турар. Майнюань айларда орус дылдыг хамаатыларның республикадан көжүп чорууру көвүдээн. 1989 чылда республикага 100 мың кижиге хамаарыштыр 2500 кем-херек үүлгедишкиннери болган, ол Эвилелдің деңнелинден 2,5 катап хөй. Назы четпээннер аразында кем-херек үүлгедишкинии өзүп турары дүвүренчиг: ССРЭ-де — 1281. Федерацияда —1964, а бисте 2419.

Кем-херек үүлгедишкинии арын-нүүр чок, ол кырган-чалыыны, орус-тываны

ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЛАР БҮРҮН ЭРГЕЛЕРИН БОЛГАШ ХООЙЛУНУҢ КҮЖҮН ДОЛУ АЖЫГЛААР

(Төнчүү. Эгези 1-ги арында).

Үр үе иштинде национализмни национал үүлдеп аңгылап көрбөзиивис интернационалчы кижизидилгеге согугну чедирген. Ынчангашла республикада чурттап турар улустуң дылының, төөгүзүнүң, чаңчылдарының, өзулалдарының, өзучаңчылдарының айтырыгларын билбейн баар ужуру ол эвес бе?

Ооң кырынга экология айтырыы немешкен. Бойдустуң байлактарын ажыглаарда хумага чок чорук, хөрзүннүң үрелиишкини, аргарыг өртүрү, төтчеленгеи чорук уламчылап, чоннуң килеңин хайыдырын турар.

Ол бүгү хоойлу камгалаар органнарның куду деннелдиг ажылы-биле чергелешкен. Мында хөй-ле айтырыглар щиитпирлеттинмээн, ажылдакчыларның ажыл, амыдыралына эки байдалы тургустунмаан. Кеземченің чайлаш чогу херек кырында хандыртынмайн турар.

Шак мындыг нарын байдалда Чазак хөделир деп шиитпирдээн. Ханы шинчилээр айтыглар талазыбиле болгаш акша-хөреңги тыварының арганарының талазы-биле үстүкү органнарга дилег киирген бис. Бистің дилээвисти төптүг деп хүлээп көрген. Бо хүннерде РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели «1991-1992 чылларда Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында» доктаалды хүлээп алган. Ооң хемчээли улуг эвес-даа бол, ужур-утказы кончуг улуг. Бирээде, ийи чыл деп хуусаа таварылга эвес. Чүге дээрге рынокче шилчилгениң кончуг бергелери бо ийи чылда дүжүп чыдар. Ийиде, рынокче шилчилге баштайла деннээшкинни, акша бериишкини, өске-даа чөптүг эвес чигелделерни үзүткаарын көрүп турар. Бистің байдалдарывысты өөренип көрбүшаан, РСФСР-ниң Чазаа акша дузаламчызын, төпчүткен капитал салыышкынларны 1990 чылдың деннелинге арттырар, а агроүлетпүр комплекизиниң талазы-биле акша-хөреңги бээрин бо чылга көөрде барык 1,5-1,8 катап улгаттырарын көрген. Үште, айтырыгны өөренип көргеш, ашы-чем болгаш үлетпүр барааннарын, материалдарны, техниканы база дерилгени күрүне чагыының кол номенклатуразынче кииргеш, хандырылга талазы-биле Тываны Кыдыкы Сонгу чуктүү районнарынга деннээри көрдүвүген. Дөртте дүк, эзт дужаарының хемчээлин эвээжеткен, кеш болгаш өлүк чиг эдин күрүне чагыгларындан ужулган. Алдын тывыжының талазы-биле тускай бүдүрүлге черн ажыдары көрдүнген. Чурттуң улуг өөредилге черлеринге инженер-энергетиктер, теплотехниктер, автоматика инженерлери, эмчилер болгаш өске-даа кадрлар белеткээриниң талазы-биле дугуржулга бар.

Улус ажыл-агыйының тургузуун эде көөрүнүн, даштыкы фирмалар-биле харылзаа тударының, чиг этти болбаазырадырына каттышкан бүдүрүлгелерни тургузарының база даштыкы туризмниң болгаш республика девискээринге аннаашкынының базаларын тургузарының хемчеглерин алыр.

Доктаалда бистин амыдыралывыстың өске-даа чугула айтырыглары көрдүнген. Мындыг берге үелерде Россия бистің-биле, ол бисти айыылга арттырбас дээрзин эң-не онзалаары чугула. А бистің байдалывыс ылап-ла кончуг берге. Үүгле 1989 чылда чарыгдал болгаш орулганың ылгалы 300 млн. рубль болган. Ону дуглаар дизе, чеже школаларны болгаш эмнелгелерни хаар ужуррлуг турганыл, чеже пенсионерлерниң база орулгазы кудуу өг-бүлелериниң пенсияларын, пособиелерин бербес турганыл? Ону санаары берге эвес. Ынчангаш маңаа политиктиг угаан-сарыыл херек.

Ам хүн бүрүнүң соңгаарлатпас сорулгаларына доктаайн. Чазактың ол хемчеглериниң дугайында хоорай, район, суур база көдээ Советтериниң сессияларына чугаалашкан болгаш деткээн.

Үлегерлиг корум-чурумнуг болгаш бедик культурлуг чурттакчы чер дээш чарышты республикада организастаан, ооң тиилекчизинге чаагайжыдылга ажылы чорударынга 100 муң рубльди болгаш Совет даргазынга, совхоз директорунга, участок төлөөзүнге чиик машина садып алырының талонун тыпсыр.

Анализтиң көргүзүп турары-биле алырга, кем-херек үүлгедикчилериниң үштүң бирээзи-ле ажыл чок кижи болуп турар. Бо айтырыгның бергези үүдел дизе, республиканың чурттакчы чонунуң 63 хуузу 30 хар иштинде аныяктар, азы оларны өөредир болгаш ажылга тургузар апаар.

Республикада күш-ажылчы курлавырларны чеп ажыглаарының, кадрларны белеткээриниң болгаш мергежилиг бедидериниң талазыбиле комплекстиг программа ажылдап кылдынган.

РСФСР-ниң Пос-таавы үлетпүрүнүң министерствозубиле арғылга дерилгезиниң мастерлерин база аргычыларны белеткен бээриниң дугайында чугааны чорудып турар. Москва, Черногорск, Свердловск хоорайларда Тываның келир үедеги дүк аргыыр бүдүрүлгезинге 71 кижи өөренип турар. Уфа болгаш Калинин хоорайларда типографияга операторлар, өрүкчүлер, эдикчилерни белеткен турар. Алгыкеш болбаазырадыр 24 специалист-технолог Казаньда өөренип турар.

Ажыл чок кижилериң үчёду тургустунган. Чыл эгезинден тура 1560 кижини ажылга киргген, ооңбиле чергелештир ам-даа 2216 кижи ажылдавайн турар. 5295 кижи школа болгаш профтехучилище доскан, оларның 1850-и өөренип кирген. 1750 элээдилер ажылда тургустунмаан.

Биске үүү четпейн турарының ханы анализи болгаш дээштиг хемчеглер херек. Элдептиг үүл карактa кестүп турар: ажыл черлери бар, а ажылдаар кижи тывылбас. Бөгүн 4103 хостуг чер бар. Орус дылдыг чоннуң көжүп чоруп турарының ужун 2019 ажылчыннарны, ооң иштинде 549 специалисти чидирген бис. Чурттаар чер чедишпес, киир бижидилгени кылбайн турар, чамдыктарның мергежили чок деп үүүлду билип турар бис. Ынчалза-даа чалап турда-ла, чурттаар черни берип турда-ла, аныяк кижилериң чамдыызының ажылдаар күзел чогун чүүнүн-биле тайылбырлаарыл? Мындыг чоруктар, ылангыя Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик районнарда бар.

Хоорай, район болгаш көдээ Советтериниң күүскомнары кижи бүрүзү ажылдазын дээш бүгү чүвени кылыр ужурлуг. Ооң аңгыда, Бии-Хем районнуң иштики херектер килдизиниң начальниги эш Норбунуң ажыл кылыксавастарга хамаарыштыр административтиг, а доктаамал ажыл кылбастарга хамаарыштыр кеземче харыысалгазын күштелдириниң талазы-биле саналдарын Чазак деткип турар болгаш ол талазы-биле чогуур хоойлу актызын хүлээп алырын Дээди Советтен дилеп турар.

Республиканың чазаа рынокче шилчилге үезинде совхозтарга дүк, алгы-кеш чиг эдин болбаазырадыр, улус ажыл-агыйының хереглел барааннарын бүдүрер биче хемчээлдиг бүдүрүлге черлерин тургузар талазыбиле немелде хемчеглерни ажылдап кылган.

Чоокку үеде кадрларны белеткээриниң болгаш билиин бедидериниң бүгү системазын шуут эде көөр апаар. Бистің бүгү өөредилге черлеривисти эде тургузар, чамдык угланыышкынларны өскертир бис. Кадрлар белеткээриниң түр курстарын калбаа-биле практикалаар. Рыноктуң шыңгыы байдалынга кадрларны, удуртукчуларны, ажылчыннарны белеткээр. Кым-на рынокка дүрген болгаш ылаптыг белеткеттиниң алыр болдур, ол чурттай бээр дээр айтырыг ыпчаар тургустунуп турар.

Программада өг-бүле, школа, уруглар кижизидилгезиниң айтырыглары колдуг черни эллеп турар. Дээди Советтиң сессиязының болганының соонда үе өөренирчилериниң дыштанылгазы башкыларның шөлээлээрибиле капсырлажы берген. Ындыг-даа болза чамдык организастыг ажыл чоруттунган.

Улус өөредилге министри Н. С. Конгарның информациязын республиканың Министрлер Чөвүлелинге дыңнаан. Хову-Аксынга, Элегеске, Сосновкага болгулаан корум-чурум үрээшкиннеринге хамаарыштыр министерство принципиалдыг үнелелди берген. Хөй-хөй школаларның директорлары, класс удуртукчулары башкылар хемчеглерни алгылаан. Чазак программазын боттандырар талазы-биле башкылар коллективтери август конференцияларынга боттарының ажылынның угланыышкынын тодаратган.

Педагогика институдунда болгаш башкы училищеннде хоойлу-дурум кижизидилгезиниң методиказының болгаш теориязының талазыбиле тускай түр курстарны организастап турар. Школаларда болгаш профтехучилищелерде 370 олуттуг мастерскааларны тудып турар. «Школа-микрорайон» программазының талазы-биле РСФСР-ниң школаларының дуржулгазын Кызылдың № 12 биле 15, Ак-Довуракның № 1, Туранның № 2, Межегей болгаш өске-даа школаларда нептередип турар.

Чогуур хемчеглерни ап турар-даа болза, назы четпестер ортузунда корум-чурум үрээр чоруктар соксавайн турар. Бо чылдың сес айларында 442 кем-херек үүлгедиишкини болган. Бо көргүзүг эрткен чылдың ол-ла үези-биле деннээрге 11 хуу өскен. Каа-Хем, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик районнарда байдал чогумчалыг эвес. Элээди оолдар кем-херек үүлгедип турар. Ынчангаш Министрлер Чөвүлелиниң хуралынга Улус өөредилге министерствозунуң ажылын багай деп көрген. Олар ооң черле шыңгыы түүнелди үндүрер боор деп бодап тур мен.

Программада көргени өзугаар аныяктарның хостуг үе эрттирер төвүн Кызылда организастап турар. Ону кылырынга 15 муң рубльди тускайлаан.

Хоойлу-дурум камгалаар органнарның ажылының деннелиниден кем-херек үүлгедир чоруктарны болдурбазының айтырыы дыка хамааржыр. Кадрларны шилип алырынче, оларны эде тургузарынче, материал-техниктиг болгаш саң-хөө баазазын быжыглаарынче, оперативтиг ажылды, ооң ажылчорудулгазының методтарын эде тургузарынче чазак кол кичээнгейни углап келген.

Дооспаан херектерни илередир, милицияның патруль албанын организастаар херекке дуза чедирзин дээш, республика даштындан ИХМ-ниң болгаш РСФСР-ниң прокуратуразының шугуму-биле немелде күштү эккен киирген.

Чурттуң өөредилге черлеринче ИХМ-ниң шугуму-биле 163, республиканың Юстиция министерствозунуң шугуму-биле 23 кижини өөредип чоруткан. Тус черниң чурттакчыларындан тургустунган 25 кижи составтыг милицияның тускай даалгалыг отрядын тургускан.

РСФСР-ниң Иштики херектер министерствозу транспорт, харылзаа херекселдери, дериглер ажыглазын дээш 167 муң рубльдің дузазын көргүскен. Бүдүрүлгелериң хөреңгизиниң кусели-биле ажылдап турар участок инспекторларының сержант составының шалыцынга немелде төлевир дугайында айтыышкын хүлээп алдынган.

ИХМ-ниң ажылдакчылары 500 ажыг профилактика рейдилерин болгаш «Надзор», «Быт», «Фильтр», «Квартира», «Машина», «Конопля» дээр тускай операцияларны чоруткан. Бо ап чоруткан хемчеглер үезинде ооң мурнунда дилеп турган 102 кем-херек үүлгедикчизин тыпкан, 200 хире толанчыларны болгаш ажыл кылбас кижилерни илереткен, 152 самогон кылыкчыларын туткан. 600 ажыг бижекти болгаш шиш баштыг демирлерни, бүрүткеттинмээн 86 боону хавырган. Бо фактылар өзугаар 183 кеземче херээн оттурган. Административтиг харыысалгага 500 кижини онааган.

Прокуратураның болгаш улус судтарының ажылында элээн бурунгаарлаашкын бар апарган. Ооң түүнелинде республикада оперативтиг байдалды чогумчударының аргазы чедип алдынган.

Май айдан бээр кем-херек үүлгедир чоруктарның өзүлдезиниң темпизи 11,4, кеземче херээн — 16,5, аар кем-херек үүлгедиишкиннери — 42,7, өлүрүкчү чорук — 52,2, үптеп-дээрбедээр чорук — 44 хуу кызырылган. Кудумчуга кем-херек үүлгедир чорук ийи катап эвээжээн. Кызылда байдал чүгээртээн. Ол-ла үе дургузунда корум-чурум үрээриниң саны 24,5, кеземче херээнге — 28,7, аар үүлгедиглер — 51,1, өлүрүкчү чорук — 2 катап, күштеп-күчүлээшкин — 88, үптеп-дээрбедээр чорук — 51,1 хуу кызырылган болуп турар.

Ындыг-даа болза эргехоойлу органнары бодунуң ажылында үндезин эргилдени чедип албаан. Хову-Аксынга болган болуушкиннарга хамаарыштыр амга чедир кеземче херээниң истелгезин чорутпаан.

Иштики херектер органнарының ажылында эде тургустунуушкун болбаан. Эрги удуртулганың элементилери ам-даа бар болуп турар. ИХМ-ниң эргелеп башкарылга системазында улуг-ла өскерилге чок, ол оожум бооп турар. РСФСР-ниң ИХМ-ниң структуразын өттүнмүшаан хевээр бис, ону дүрген эде көөр херек.

Бистин-биле алырга, амгы үеде ИХМ-ниң эргелел аппарадының штады хөлчок улгаткан, а ол хирезинде кудуку звенолар, ылаңгыя кеземче херээ истээр чер, участок инспекторлары дыка кызырылган-дыр. Албанның кудуку звенозунуң офицер бүрүзүнге чаңгыс-ла офицер-башкарыкчы хамааржып турар, шыны-биле алырга, кем-херек үүлгеднишкинибиле дорт демисел ында чоруп турар болгай. Ооң-биле чергелештир техниканың, материал-техниктиг эт-хөреңгиниң хөй кезин төп аппаратта мөөннеттинген. Байдал ындыг турда, кудуку звеноларның информациязының болгаш өске-даа хандырылгазының оперативтиниң, ону ханы анализтээриниң дугайында чугаа чорудатуларынга комсомол, профэвилелдери идепкейлиг киржир ужурлуг. Бо дугайында бодалын ол комсомол обкомунуң чанынга комиссиядан тургускаш, ынай-бээр өөренир күзелдиг оолдар, уруглар ны аңаа кичээнгейге алза деп сүме-биле быжыглаан.

Орус дылга чугаалажыр чонну хүндүлеп, оларның-биле ажылдап чоруур мен деп ол чугаалаан. Ооң бодап турары-биле, 30-40 чылдардала маңаа кээп чурттай берген орус чондан көжер сагыштыг кижилер санныг, а көжүп турар кижилер биске таварылга бооп келген улустур деп чугаалаан. Көжүп чоруп турар кижилерни тудар, доктаадыр, оларга таарымчалыг байдалдарны тургузар деп үүвеге таарзынмайн турарын депутат ажыыбиле чугаалаан.

Ондар, Ширшин оларның соңгукчулар, чон аразынче улам ханыыларын, оларның аразынче кирерин ол күзээн.

Кызылда медицина училищезиниң директору депутат **З. Н. Сат** тургустунуп келген криминогениг байдалды чавырылдырарына хоорайның ажыл-агый черлериниң даргаларының киржилгези куду, ук айтырыгны шала тоомча чок көрүксээр дээрзин шүүмчүлээн. Аңаа чижек кылдыр мындыг үүлүү бодунуң чугааызына киирген.

Кызылдың чоогунда орук кылыкчыларының сууржугажы бар. Дөрт дутуйлуг транспорттуң чоруу ылгын болурун харыылап турар кижилериң чурттакчы пунктузунче хоорай транспорту чорувайн турар, ынчангаш улуг-даа, биче-даа кижилер ажылдаар, өөренир черлеринге чедир автотранспорт хайымныг болгаш айыылдыг оруктарны белдирлерни эртип чорааш чедип турарлар. Пассажирлер АТБ-зиниң начальниги Бойкога ук айтырыгны тургузуп турбуже, ону чедимчелиг шиитпирлээриниң талазыбиле кандыг-даа хемчеглерни албаан. «Кайда-даа боторуга-чарыга-ла болгай, бир шак бүрүзү дээш 15 рубль төлөөр болзунарза, ынчан харын өске херек» деп харыы берген.

Депутаттың ук суурнуң амыдыралы дээш сагыш човаашкынын билип болур. Чүге дизе сөөлгү үеде оон девискээри чигзиничиг кижилериң кичээнгейиниң төвүнге барган. Хову-шөлдү дургаар ында-мында чаштан дилеп кылаштаткан кижилерни бо-ла көрүп болур апарган. Ол бүгү чурттакчыларны дувүредип турары чугаажок. Бир эвес ук сууржуташка хамаарыштыр чогуур хемчеглерни албас чүве болза, аңаа кем-херек үүлгедиишкиннери болбас деп магадылалды кымдаа берип шыдавас.

Оон ангыда депутат мал оорлаашкынын болдурбас дизе малдың им-демдээниң чурумун тургузарының база Кызылдың автоорук техникумунга болгаш политехниктиг институттуң филиалынга Тываның ажыл-агыйларынга эргежок чугула мергежилдериниң салбырларын ажыдып, чоокку бир-ийи чылдың дургузунда ук өөредилге черлериниң мергежилдер белеткээрин эде көөрүнүң айтырыгларын көдүрген.

Депутат **И. В. Егоров** колдуунда ССРЭ биле МАР-ның аразында кызыгаарда тургустунуп келген байдалга хамаарыштыр чугаалаан. Ол сөөлгү үеде кызыгаар ындындан мал оорлаар чорук ийи-чаңгыс кижиниң эвес, а организастыг болуктериң үүлгедии апарганын айыткан. Ынчангаш ындыг чорук-биле демисежири аажок берге. Кызыгаарның хемчээли аажок улуг, а кызыгааржыларның болгаш техниканың саны эвээш.

Кызыгаарны үреп, ону таварыштыр мал оорлаар чорук кайы-даа күрүнелериң политиктиг, экономиктиг эрге-ажыктарын кошкадып турар. Бо чылдың каш айларының дургузунда моол таладан 9 билдириишкин келген. Бистің кызыгаар зоналары— Өвүр, Тес-Хем, Эрзин районнар-биле кожа чыдар Убса-Нур аймактың девискээринден 70 баш малды оорлаар сүрген болуп турар. Оорларның системазын алыр чүве болза мындыг: чамдыызы кызыгаар ындынга малды оорлаар, өскелери кызыгаарны эрттирерин харылаар, а үшкүлери ону эзт комбинадынга дужаап турар.

Кызыгаар ажылдакчылары чаңгыс эвес удаа республиканың Министрлер Чөвүлелинге, партияның республика комитединге болгаш республиканың прокуратуразынга ук айтырыгны тургузуп, дарый хемчеглерни алырын негеп турбуже, кандыг-даа дээштиг хемчеглер алдынмаан, дузаны көргүспээн деп хомудап чугаалаан. Оорларның оруун дугдаар дээш кызыгаар чоогунда хөй мал мөөннелген черлерге карантинни чарлаар, малдың им-демдектээшкинин чурумчудар база эзт комбинаттарының ажыл-чорудулгазын шыңгыы контрольга алыр.

Дараазында индирже «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чимгине директорунуң албан-дужаалын түр күүседип турар **Г. В. Парамзин** үүүн келгеш, кем-херек үүлгедиишкиннериниң байдалының дугайын чугаалап, тударының идепкейлиг киржир ужурлуг. Бо дугайында бодалын ол комсомол обкомунуң чанынга комиссиядан тургускаш, ынай-бээр өөренир күзелдиг оолдар, уруглар ны аңаа кичээнгейге алза деп сүме-биле быжыглаан.

Орус дылга чугаалажыр чонну хүндүлеп, оларның-биле ажылдап чоруур мен деп ол чугаалаан. Ооң бодап турары-биле, 30-40 чылдардала маңаа кээп чурттай берген орус чондан көжер сагыштыг кижилер санныг, а көжүп турар кижилер биске таварылга бооп келген улустур деп чугаалаан. Көжүп чоруп турар кижилерни тудар, доктаадыр, оларга таарымчалыг байдалдарны тургузар деп үүвеге таарзынмайн турарын депутат ажыыбиле чугаалаан.

Ондар, Ширшин оларның соңгукчулар, чон аразынче улам ханыыларын, оларның аразынче кирерин ол күзээн.

Кызылда медицина училищезиниң директору депутат **З. Н. Сат** тургустунуп келген криминогениг байдалды чавырылдырарына хоорайның ажыл-агый черлериниң даргаларының киржилгези куду, ук айтырыгны шала тоомча чок көрүксээр дээрзин шүүмчүлээн. Аңаа чижек кылдыр мындыг үүлүү бодунуң чугаазынга киирген.

Кызылдың чоогунда орук кылыкчыларының сууржугажы бар. Дөрт дутуйлуг транспорттуң чоруу ылгын болурун харыылап турар кижилериң чурттакчы пунктузунче хоорай транспорту чорувайн турар, ынчангаш улуг-даа, биче-даа кижилер ажылдаар, өөренир черлеринге чедир автотранспорт хайымныг болгаш айыылдыг оруктарны. белдирлерни эртип чорааш чедип турарлар. Пассажирлер АТБ-зиниң начальниги Бойкога ук айтырыгны тургузуп турбуже, ону чедимчелиг шиитпирлээриниң талазыбиле кандыг-даа хемчеглерни албаан. «Кайда-даа боторуга-чарыга-ла болгай, бир шак бүрүзү дээш 15 рубль төлөөр болзунарза, ынчан харын өске херек» деп харыы берген.

Депутаттың ук суурнуң амыдыралы дээш сагыш човаашкынын билип болур. Чүге дизе сөөлгү үеде оон девискээри чигзиничиг кижилериң кичээнгейиниң төвүнге барган. Хову-шөлдү дургаар ында-мында чаштан дилеп кылаштаткан кижилерни бо-ла көрүп болур апарган. Ол бүгү чурттакчыларны дувүредип турары чугаажок. Бир эвес ук сууржуташка хамаарыштыр чогуур хемчеглерни албас чүве болза, аңаа кем-херек үүлгедиишкиннери болбас

Чамдык райкүүскомнарның, күш-ажылчы коллективтериниң удуртукчулары эрги өзу-биле ажылдавышаан. Ооң чылдагааны-биле корум-чурум үрээшкиннериниң деннели Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнарда кудулавайн турар эвес бе? Националдар аразында чидигленишкин Танды районда хевээр артпышаан.

Чурум үрээшкиннерин болдурбас талазы-биле хемчеглериниң күүселдези ындыг янзылыг болуп турар-дыр. Чаа чүве-биле эрги чүвениң аразында демисел чоруп турар.

Ынчалзажок биске чаңгыс-ла чүве билдингир. Үүл дизе бистер берге-даа, солун-даа үеде чурттап турар бис. Революция, шынап-ла, бүгү-ле чүвени силгип, тыңгарып турар. Политикага эн-не угаан-сарыылдыг болурун ол бистен негеп турар. Демократияның хайыктырып үндүргени массаларның энергиязын шын орукче, чон дээш, ооң чаагай чоруу дээш чаартылганың орууниче углап, чөпшээрежилгени, организастыг чорукту болгаш сагылга-чурумну чедип ап, перспективтиг айтырыгларны митингилер болгаш хуралсуглаалар эрттирери-биле капсырлаштырбайн, чогуур өйүде эскерип база шиитпирлеп, чылдың тос айларының планнарын канчаар күүседиривистен, дүжүт ажаалдазын, малга чемнер белеткелин канчаар хандырарывыстан, улус ажылагыйын, амыдырал хандырар объектилерни кышкы байдалдарже ынаныштыг кылдыр бистеринең, улус депутаттарының шилчидиг ышдаарывыстан хөй-ле үүүлдер хамааржыр. Ол дээрге ам эгелээр күш-ажылче демиселче бистің чедиишкинеривистин эң быжыг үндезини болур. Шилчилге үе-чадазының шүүлдердери сандарадыкчы чидиг байдалдыг болу бербезин дээш, бо талазы-биле амыдыралга политиктиг угланыышкынны чайгылыш чок чорудары чугула. Социал-экономиктиг өскерилгениң байдалы болгаш ооң-биле холбашкан бергелер эрге-чагыргалар бүрүн эргелерин болгаш Хоойлунуң күжүн долузу-биле ажыглавышаан, бүгү деннелдерге шиитпирлиг хөделирин негеп турар.

Сессия ажылын сентябрь 20-де уламчыдаан. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң «Республикада кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди күштелдирер талазы-биле соңгаарладыр болбас хемчеглер дутайында» доктаалының күүселдезинге хамаарыштыр Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың илеткелин депутаттарның сайгарыр чугаалажыры уламчылаанызыбиле сессияның эртенги хуралы эгелээн.

Ак-Довурактың Юбилейный № 43 соңгулда округундан депутат **А. Н. Шулепов** сес алгаш, хоорайда партия, совет органнарын, хөй-нинти организацияларының, милицияның талазындан корум-чурумну быжыглаарынче угландыр кандыг-кандыг хемчеглер ап чорудуп турарын делгеренгей чугаалаан. Депутаттың саналындан алгаш көөрге, чугула бо айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээриниң мурнунда шиитпирлээри негеттинип турар айтырыглар херек кырында кайы хөй, ажыл четчир. Олче ханыылаар болза эки. Бистің республикавыста аныяктар четчир, шиитпирлээр айтырыглар база хөй. Ынчангаш бо талазы-биле чүнү канчаза эки деп айтырыгга харыы бээрин бодап, демниг, харылзаалыг ажыл эргежок чугула диген бодалды депутат база катап илереткеш, Улус өөредилгезинин база Кадык камгалал министерстволарының аңаа киржилгезинин чугулазын айыткан. Аныяктар политикадынга Министрлер Чөвүлелинде ол талазы-биле дорт харымылап турар удуртукчулар боттарының угланыышкынын тодарадыр ужурлуг. Ооң-биле кады күш-ажылга ынак болур чоруккa уруглар бичиизинден тура чаңчыктырып кижизидириниң чугулазын ол демдеглээн. Ол айтырыг үүү-даа мурнай, өг-бүлеге, уруглар ясли-садтарынга, школага, күш-ажылчы коллективтерге хамааржыр. Ажылдаар чер дугайында айтырыгны үүгле ооң соонда тургузары белен диген бодал саналда бар. Шын-дыр.

Республиканың Иштики херектер министерствозунуң кичээнгейинге депутат дараазында үүүлдерни дыңнаткан. КАИ албаныныың хоорайда чок болуп турарын чугаалааш, ол талазыбиле дуза кадарын дилээн. Ооң ангыда Барыын-Хемчик районнуң иштики херектер килдизин биле Ак-Довуракта милицияның хоорай салбырын чаңгыс кылдыр каткаш, улам дээштиг ажылдаарының аргаларын көрзе деп саналдаан.

Дружинниктериниң болгаш милиция ажылдакчыларының камгаланыр аргазын хандырарының айтырыынга база доктааган.

Ооң соонда партия Тес-Хем райкомунуң бирги секретары **С. М. Достай** санал берген. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок ийиги сессиязының шиитпирлерини районга боттандырар дээш кандыг хемчеглер алдынып турарын саналының эгезинге ол каксы чугаалаан. Тывадан орус дылдыг кижилериң көжүп чоруп турарының чылдагааның депутат Шуурмакта чамдык бүдүрүлге черлериниң удуртукчуларының чижээнге шүүмчүлеп чугаалаан. Ооң-биле ол чамдык таарымча чок үүүлдерни бүдүрүлге удуртукчулары боттары үндүрүп келириниң фактызын көргүскен деп болур.

Хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның материалдыг баазазын быжыглаарының чугулазын демдеглеп тура, С. М. Достай район судунуң тудуунга хамаарыштыр чугаалаан. Улус судтарында шагдан бээр тургустунуп келген айтырыгларның бирээзи ол. Депутаттың сессияның индиринден ол дугайын сагындырып чугаалааны шын. Ону ол Дээди Советтиң база Министрлер Чөвүлелиниң кичээнгейинге киирген.

Депутат саналынга иштики херектер министриниң оралакчызы В. И. Лукашовтуң транспорт озал-ондаа кылгаш, кандыг-даа харыысалгага опаашпайн, арыг үне бергенинге таарзынмаан сеткилин илереткеш, аңаа бөдүүн чолаачы кижи мындыг байдалга таварышкан болза кандыгыл деп айтырыгны тургускан. Бо үүүлду республика прокурору Зотовтуң аңаа эрттирип турарынга депутат чөпшээрешпейн турар.

Чадаана хоорайның № 1 школазының башкызы депутат **Н. М. Монгуш** парлаугада Тыва дугайында үүүп турар үүүлдерге хамаарыштыр соңгукчуларның бодалы кандыг бооп турарын чугаалаан. Шынап-ла, депутаттың соңгукчуларының сайап турары шын, бир чон дугайын бүүгдеге дыңналдыр «бар-ла шаа-биле» медээлей кааптары чугула эвес-ле болгай, ооң алыс түүнели кандыг болурул деп айтырыгны уттуп болбас. Бо үүүлдер дугайын чугаалап тура, депутат ооң соңгукчузу «Тувинская правда» солунче материал бижип чорударга, мынчага чедир парлавайн турарын дыңнаткан.

Солуннарга хамаарыштыр бодалын Тандыда «Россия» совхозтуң директору улус депутады **И. П. Лавриненко** база илереткен. Суурда кижилер кожа-хелбээ кады чурттап турар дээрзин ол фактыларга көргүзүп тодаргай чугаалааш, кичээнгейни дараазында үүүлче углаан: солуннарда парлаттының турар материалдар харын, кижилериниң дүвүрелин болдуруп турар, чамдык өг-бүлелериниң Тывадан көжүп чоруп турарының чылдагааны ында дээрзин депутат дыңнаткан. Ынчангаш кандыг-даа материал парлаарда кичээнгейлиг, харыысалгалыг болуруп бистің республика солуннарынга күзээш, «Молодежь Тувы» солунда Р. Тас-ооның кылганы бир интервьюга таарзынмаанын ол чугаалаан. Соңгаартан маңаа кээп ажылдап турар специалистериниң билиг, ажылга белеткелиниң талазыбиле шынары шоолуг эвес деп бодалдың ында киргенинге ол таарзынмайн, чөпшээрешпейн турар.

Ооң соонда депутат мал оорлаар чоруктар-биле демиселди күштелдириниң чугулазын чугаалаан. Бөлүк-бөлүү-биле келгеш, малчынны коргудуп турган, малды алгаш баарга, малчынны канчаар буруудадырыл деп айтырыгны салган. Ажыл-агыйының экономиказын көдүрериниге, быжыглаарынга ол, шынап-ла, депутаттың санап турары дег кончуг шаптык бооп турар. Мал оорлаан кижи хөрээн республикадан дашкаар чөрлерге эрттирзин деп, ол санал киирген, ооң-биле кады ол талазы-биле шииткел хоойлуларын шыңгыы радырының чугулазын айытган.

Кызыл-Даг № 35 соңгулда округундан улус депутады **К. С. Дилак** залда микрофондан сес алган. Лукашовтуң транспорт озал-ондаа-биле холбашкан хөрээ мени дувуредип турар дээн сестер-биле чугаазын ол эгелээн. Мандат комиссиязының адрезинге депутат шүүгүмчүлел кылган. Ол кижиниң депутат бүрүн эргезин тургузуп тура, комиссия байдалды ханы сайгарып көрбээн-дир деп чугаалаан.

Ооң соонда республикада юристер ассоциациязының даргазы **А. С. Ооржакка** сес берген. Чамдык айтырыгларга ол доктааган. Чижээ, кем-херек үүлгедиглери-биле демиселди күштелдириниче угландырган хемчеглер-биле танышканы, кандыг түүнелге келгенин дыңнаткан. Ону ол чогум эки дел база санавайн турар — ортумак. Юристиң бодап турары-биле алырга, кем-херек үүлгедиглериниң болуп турар чылдааннарын тодарадыры чугула бооп турар. Чугула бо херекке эртемден база ажылга арга-дуржулгазы улуг юристер киржир ужурлуг деп бодалды ол киирген. Бо үүүлдер дугайын чугаалап тура, ол Иштики херектер министерствозунуң, респрокуратураның демнежип, харылзаалыг ажылдаарының чугулазын демдеглээн. Рынок аргазынче киреривиске, ажыл-агый талазы-биле үүлгедиглер эвээш эвес болур дээрзин чугаалааш, юристерниң аңаа белен болурун сагындырган. Чижек чоруктуң саны өзүп турар, ынчалзажок аңаа удур демисел кошкак. Суд чорудуунуң практиказынга хамаарыштыр база бодалдарын ол илереткен.

Шагаан-Арыгның Барыын № 116 соңгулда округундан улус депутады **К. Д. Бичеоолдуң** саналы дараазында үүүлдерже угланган. Назы четпээннерниң кем-херек үүлгедип турарынга өг-бүледен аңгыда, улус өөредилге, культура албан черлериниң, кадык камгалалының буруузу бар дээрзин ол тайылбырлаан. Аңаа чөпшээрежир ужурлуг бис. Мындыг чижекти ол киирген: үүл дерге, демократияның калбарын турары бо үеде, башкылар боттарының эргезин камгалап шыдап турарлар, а өөреникчизиниң эргезин — шыдавайн турарлар. Өөредилгези кошкак өөреникчини кандыг-бир арга-биле өске школаже шилчидип, ооң адырлып алырын күзээр чоруктар эвээш эвес. Бо үүүлдерни айтып тура, депутат Советтер чанынга хөрээженнер чөвүлелдерин, агитквартиралары тургузарының чугулазын демдеглээн. Суур, көдээ Советтер оларга эргени берип турар болганда, ажылхерекче ханылаар болза эки дээн бодалды кичээнгейге алза деп сүме-биле быжыглаан.

Орус дылга чугаалажыр чонну хүндүлеп, оларның-биле ажылдап чоруур мен деп ол чугаалаан. Ооң бодап турары-биле, 30-40 чылдардала маңаа кээп чурттай берген орус чондан көжер сагыштыг кижилер санныг, а көжүп турар кижилер биске таварылга бооп келген улустур деп чугаалаан. Көжүп чоруп турар кижилерни тудар, доктаадыр, оларга таарымчалыг байдалдарны тургузар деп үүвеге таарзынмайн турарын депутат ажыыбиле чугаалаан.

Ондар, Ширшин оларның соңгукчулар, чон аразынче улам ханыыларын, оларның аразынче кирерин ол күзээн.

Кызылда медицина училищезиниң директору депутат **З. Н. Сат** тургустунуп келген криминогениг байдалды чавырылдырарына хоорайның ажыл-агый черлериниң даргаларының киржилгези куду, ук айтырыгны шала тоомча чок көрүксээр дээрзин шүүмчүлээн. Аңаа чижек кылдыр мындыг үүлүү бодунуң чугаазынга киирген.

Кызылдың чоогунда орук кылыкчыларының сууржугажы бар. Дөрт дутуйлуг транспорттуң чоруу ылгын болурун харыылап турар кижилериң чурттакчы пунктузунче хоорай транспорту чорувайн турар, ынчангаш улуг-даа, биче-даа кижилер ажылдаар, өөренир черлеринге чедир автотранспорт хайымныг болгаш айыылдыг оруктарны. белдирлерни эртип чорааш чедип турарлар. Пассажирлер АТБ-зиниң начальниги Бойкога ук айтырыгны тургузуп турбуже, ону чедимчелиг шиитпирлээриниң талазыбиле кандыг-даа хемчеглерни албаан. «Кайда-даа боторуга-чарыга-ла болгай, бир шак бүрүзү дээш 15 рубль төлөөр болзунарза, ынчан харын өске херек» деп харыы берген.

Депутаттың ук суурнуң амыдыралы дээш сагыш човаашкынын билип болур. Чүге дизе сөөлгү үеде оон девискээри чигзиничиг кижилериң кичээнгейиниң төвүнге барган. Хову-шөлдү дургаар ында-мында чаштан дилеп кылаштаткан кижилерни бо-ла көрүп болур апарган. Ол бүгү чурттакчыларны дувүредип турары чугаажок. Бир эвес ук сууржуташка хамаарыштыр чогуур хемчеглерни албас чүве болза, аңаа кем-херек үүлгедиишкиннери болбас

Чамдык райкүүскомнарның, күш-ажылчы коллективтериниң удуртукчулары эрги өзу-биле ажылдавышаан. Ооң чылдагааны-биле корум-чурум үрээшкиннериниң деннели Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнарда кудулавайн турар эвес бе? Националдар аразында чидигленишкин Танды районда хевээр артпышаан.

Чурум үрээшкиннерин болдурбас талазы-биле

Уран чүүлдүң байырлалы — улустарның найыралы

«АГАР САНДАН ЫЯШ»

Харыы сөстү МАР-ның Увс аймак хуралының күүскомунуң даргазы Н. Жийдээ алгаш, кожа-хелбээ моол аймактар-биле Тыва АССР-ниң ажыл-агыйларының, бүдүрүлгелериниң уран чүүл ажылдакчыларының бүзүлбас найыралдыг, чаңгыс эпсеткилдиг ажылдап келгенин онзалап демдеглээш, чугаазын мынчаар доосту:

—Бөгүн бис «Агар сандан ыяш» байырлалды кады эрттирип турар-дыр бис. Ол оюн Моолга 300 чыл бурунгаар тывылган. МАР-ның Увс аймааның арат чонунуң мурнундан изиг байырны чедирерин чөпшээрел көрүнер. Ада-өгбелеривистиң чаагай чаңчылдарын сагып, моол, тыва улустуң уттундурган «Агар сандан ыяш» байырлалды катап диргизип турарывыска өөрүп тур бис. Ак аът чылының хой хүнүнде шаанда моол, тыва улустуң кады ойнап чораан оюнун демдеглеп, акы-дуңма ийи чоннуң быжыг найыралын каттыштырган ийи ыяшты чарылбас кылдыр эптеп, чаа өзүмнерни тарып олуртур бис. Ол чүл дээрге, бистиң моон соңгаар найыралывыс, бүзүрежилгевис улам чечектелзин, хөгжүзүн дээнивис ол-дур.

«Дээрде шашкан мөңгүн бөрттүг
Деглийн-Цагаан
Деспектерин малы шыпкан
моол өңнүктер
Хандагайты эжиин ажып
аалдап келди,
Ха-дуңма найыралы Увса-
Хөл дег
чалгый берди.
Акты чажып, өргүп сунган
Аяк шайдан чооглап көргер, сайн байнуу» — деп, байырлалдың башкарыкчызы «Саян» ансамбльдиң артизи Сайлык Монгуштун өткүт, хоюг үнү чаңгыланы бээрге, кадак туткан, тыва идик-хевин кеткен, куу куштуң салдаары дег, өл хаак дег алды кыс самнап үнүптерге, улаштыр ак сүт куткан аяктарны кадактар кырында салган 12 шилгедек, чараш артист кыстар моол өңнүктерге хөгжүмүнүң байырланчыг аялгаларының адаа-биле соңнап эгелеп-дилер. Найыралчы куспактажыышкыннар, ыры-шоор, танцы-сам...

Ак сандан ыяш байырлалының одаа. Оон тыва талазында кайгамчык семис ужаны салган, тыва ак аъшчем аймаа, моол талада — баскан, шөйген быштактар, далган, тараа, курут болгаш өске-даа моол чем аймаан делгээн. Оваанның ортузунда агар сандан ыяшты олуртуп каан.

«Агар сандан ыяштар ам
Ачы-чолдуг чуртун ээлеп,
Чүс-чүс чылда улам
мандып,
Чүлдү-чүрек өлчейн бол»

дээнзиг йөрээл сөстери моол, тыва дылдарда чаңгыланып тургулаан.

Найыралдың өваазын дагыры-биле Увс аймактың улуг ламазы сарыг торгу шыва тоннуг, сарыг бөрттүг, кадыг идиктиг кырган ирей Шөмбөө Лэгээн үнүп келген. Ол 83 харлыг, 20 чыл дургузунда шажын эртеминге өөренген, кумзат эргелиг. Оон-биле кады Лама Жамян база олудун ээлепкен. Олар оваага сан салып, чажыг чажып, кадак баглап, маанай номчуп шаг болдулар.

Ужукташкан, найырлашкан
Улус чонум чыглып
келгеш,
Айдан, хүнден, алдын
черден
Ачы-чолдуг өршээл дилеп,
Агар сандан ыяш дагып,
Агын өргүп, кадаан баглап,
Маанай номчуп, йөрээл
өргүп,
Байырлаарга омак-ла-дыр.

Оваа дагыыр ламаларывыс бар эвес, ынчалза-даа «думчукка тулганда, бызаа сугжу» дээри ышкаш, сарыг-сарыг өңнүг лама тоннар кеткен хуурактар одаг кыдыынга олурупкаш, «маанай» номчуп, йөрээл кылып кириптилер. Оларны моол ламалар, өңнүктер хүлүмзуруг-биле уткудулар. Ол дээрге Улан-Удэ хоорайга болган «Байкалдың эртинеэн» делегей фестивалынга киришкеш, «Байкалдың сылдызы» деп хүндүлүг атка четкен «Тыва» ансамбльдиң артистери-дир. Йөрээл доозулган соонда, «Байлак Тывам» деп ырыны артист Вероника Чооду ырлап доозуптарга, моол артист Цэцэг «Чоннуң кежин» деп ырызын уянгылыг, үзүктел чок бадырыпты. Уран талантының маргыжы уламчылавышаан. Шажын-чүдүлге дугайында аныяктарның Күзел аттыг шенелде-театрының артистериниң сам-оюнун моол болгаш чалаткан аалчылар улуг магадал-биле көрген. Ылаңгыя Увс аймактың бичии уругларының «Цацал биле Жароо морь» деп танцызын оларның эгин чайып, хат-салгын дег шимченгир, эрес-кашпагай, ээлдек, көрүштүг, күүсеткенин чон сонуургап көрген. От аразында моол өңнүктер ийи чаш талды, өвүржүлер ийи чаш шивижиктерни эккелгеш, удур-дедир солушкаш, ийи кызыгаарның көскү черлеринге найыралдың быжыг доңун илередип, тарып олуртканы.

Оон соонда моол өңнүктер, чыылган өргүн чон Хандагайты суурнуң адаандан кудумчуну өрү алзы эгин кожа, чүрек чаңгыс, эптиг-найыралдыг театржыткан чыскаал-биле өөрүшкү-маңнайлыг, каткы-хөглүг базып чоктааш, стадионга чедип келгеш, аалчыларны аъш-чембиле хүндүлээри-биле «Буланныг» кафеже, танышкөрүш улус бажыңнарынче чалай берген. «Агар сандан ыяш» байырлалдың баштайгы хүнүнүң эгези ынчаар доозулган.

НАЙЫРАЛДЫҢ АЯЛГАЛАРЫ

Кижилериң арыг сеткилсагыжын илереткен үве дег, каан, аяс хүн Хандагайты кырынга хүлүмзүрүп турган. Дүүш соонда суурнуң Ногаан театрынга чон сыңыышпайн барган. Микрофон дамчыштыр башкарыкчы кыстың хоюг үнү чаңгыланып турду. Оон чугаалаан чылыг йөрээл сөстерин эдилге чокка ол-ла хевээр мында киирдим.

Кажаңгының кажаныдан,
Кайы шагның эгезинден_
Өдек-турлаа кожа-хелбээ,
Өөр чону эгин кожа,

Уруг-дарыы холуй ойнаан,
Улуг, бичe демин каткан,
Ыры-шоорун маргыштырып,
Ылгын аъдын
чарыштырып,

Дылы-домаа аңгы-даа бол,
Тыны, угу чаңгыс дөстүг,
Кожавыс моол өңнүктер
Холун сунуп аалдап келди.

Акты өргүп, кадак тудуп,
Ачы-чолду алгап-йөрээп,
Чоорган чонум, хөйлеп
хөйүм,

Чолду күзеп, байырлаалы!

Совет-моол найыралга турааскаткан акы-дуңма байырлалының ийиги ээлчээн Ногаан театрга РСФСР-ниң Компартиязының Өвүр райкомунуң бирги секретары Анатолий Салчакович Дембирел ажыткаш, моол өңнүктерге байыр чедирип, чүве чугаалаан. Оон соонда Увс аймакта нам комитединиң даргазы Дагдан Намсырай тыва өңнүктеринге байыр чедирген. Ол ышкаш РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин совет-моол найыралдың ужур-дузазының, болуп эртип турар «Агар сандан ыяш» байырлалдың чоннуң чаагай чаңчылдарын диргизеринге дузалыын, найыралчы харылзааның быжыг доңун улам быжыктырарын делгеренгей чугаалааш, мынча диди:

— Бөгүн бисте Увс аймактың чаа сонгуттурган даргалары баштаан хөй санныг моол өңнүктер аалдап келирге, оларны улуг хүндүткел-биле уткуп турардыр бис. Чоннуң бурунгу чаңчылдарын сагып турарывыс республиканың экономиктиг болгаш культура амыдыралынга ажыктыг, дузалыг. Мындыг байырлалдарны республиканы нептередир ужурлуг бис. Национаддар аразында харылза чөрүлдээлиг болуп, орус, тыва деп ылгажы-даа бээр турдувус. Ам ол айтырыг экижип бар чыдар. Хамык ужур эп-найыралдыг чурттаарында. Бөгүнгү «Агар сандан ыяш» байырлалы моол, орус, тыва улустарның найыралын улам быжыглаар.

Чыылган чоннуң сонуургалын найыралдың каттышкан концерти хаара туткан. Боттарының уран талантызыбиле Тываның ат-алдарын даштыкы чурттарга, ылаңгыя Японияга, Индияга, Моолга, Кубага база өскедаа чамдык чурттарга, Совет Эвилелиниң улуг-улуг хоорайларынга алдаржыткан «Саян» ансамбли «Эргим чуртум, байлак Тывам», «Дыңгылдай» деп ырыларбиле концерти эгелээн. Ыры тенери билек, тыва улустуң «Ээлдек шыңгыраан» деп танцызын саянчылар теве бээрге, сагышка Убса-Нурга салдан эштээн куу куштар сагышка кирер, Танцының баштакчызы Галина Сапыкоолдуң танцы уран чүүлүнге ужук шөйүп бар чыдарын көрүкчүлер үзүктел чок адыш часкаашкыннары-биле бадыткаан. Бот-тывынгыр композитор Альберт Тановтуң «Сылдыс шокар» деп ырызын бөлүк оолдар дыңнайсанчыг кылдыр ырлаан. Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Борис Монгуш биле артист Севек Алдын-оол тыва улустуң хөөмей-сыгыдын сала бээрге, мунгак кижи ыглапкы дег.

«Алтайга йөрээл» деп моол хөөмейни национал хөгжүмнүң үделгези-биле Увс аймактың хөгжүм-шии театрының артизи Тойгов күүседирге, көрүкчүлер улуг магадал-биле үнелээн. Ол ышкаш Улаангом театрының артистериниң «Аныяк малчыннарының самы», «Бурят аас чогаал оюну» деп танцыларын кым сонуургавас боор. Орус улустуң «Төрээн чер» база композитор Ростислав Кенденбильдиң «Төрээн Тывам» деп ырларын моол артист Санжсурэн орус, тыва, моол дылдарга күүседирге, көрүкчүлер катап ырлаарын дилеп турган. Ол ышкаш моол ыраажылар Цевке, Нацамаа, Ээренцек олар моол улустуң ырларын национал хөгжүм херекселдериниң үделгелери-биле бадырыптарга, бай-ла Моолдуң калбак, делгем ховулары, чеди үзүн малы, чурумалдыг агаар-бойдузу, найыралчы арат чону көрүкка костүп келир.

Сценага Өвүр районда уругларның музыка школазының башкызы, бот-тывынгыр артист Борбак-оол Оржак гитарага аллгаларны бедик мергежил-биле ойнаан. Чөөн-Хемчиктен келген бот-тывынгыр композитор, артист Мерген-Херел Монгуш бодунуң чогаатканы «Дуруаалар чазын келир» деп ырызын баянга үдевишаан ырлаптарга, көрүкчүлер өөрүшкү-биле уткаан. Оон соонда «Саян» ансамбльдиң сураглыг ыраажызы Вероника Чооду «Улуг-Хемим — Енисейим», моол улустуң «Чалыы назын дугайында» деп ырларны ырлаан. Хандагайтының музыка школазының «Тевек» деп самын, профобличовүелдиң «Өөрүшкү» ансамбльдиң танцызын көрүкчүлер магадал-биле көрүп, бичии артистерге өөрүп четтиргенин илереткен. Совет Эвилелинде туржук, даштыкыда ат-сураа билдингир апарган Коигар-оол Ондарның тыва дошпулуур-биле үдевишаан, сыгыт, хөөмей, каргырааны күүседиктиг база сурагжый берген «Тыва» аас чогаал ансамблиниң күүседиглерин көргеш, карактарының чаштарын аржыыл-биле чодуп орган моол, тыва көрүкчүлериндаа көрдум. Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Донгак Монгуштуң «Хам» деп танцыны ойнай бээрге, бичии уруглар корткаш, ыглажы-даа бээр. База бир солун көргүзүг РСФСР-ниң алдарлыг артизи Надежда Куулар биле Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Кежиктиг Демир-оолдуң «Бай-ла Хемчиим» деп тыва улустуң ырызын күүседкени болур. Ылаңгыя К. Демир-оол кыс үн-биле Надежданы кара олчаан өттүнүп, ырлай бээрге, сценага турган моол артистер ону көөр дээш, сценаже үне халчып турдулар. Адак соонда, моол, тыва артистер «Хандагайты» деп тыва улустуң ырызын кады ырлап, каттышкан концертти доосканы.

Ол кежээ районуң Культура бажыңынга Найыралдың кежээзи болган. Чыылган чон шаандакы шагның оюннарын ойнаан. Хол, буга, мунгаш шыдыраага оюннар солун болган. Кажык адар оюнга хөй кижи киришкен. Ол ышкаш «тывызыктар», «Кичик-кичик», «Хей оорга», «Күске биле моортай», «Аржыыл кагар» болгаш оон-даа өске оюннар чыылганнары чалгаратпаан. Маңаа база моол, тыва кижилериң уран талантызы илереп турду. Хөгжүм үделгезиниң адаа-биле амгы үениң вальс, танго, пляска танцыларын чыылганнар ойнап, мага хандыр дыштанган.

«Агар сандан ыяш» байырлалдың болуп эртериниң сценарийин культураның хоочуну Иван Комбу тургускан болгаш барык бир ай бурунгаар аңаа белеткелди чорудуп келген. Назы-хары улгатса-даа, хүлээнген ажылынга ак сеткилдиин, идепкейин көргүскен ол кижиниң чүткүлдүг ажылын маңаа онзалап демдеглээр бодадым.

Оюн-тоглаа, каттышкан концерт тыва болгаш моол улустуң быжыг найыралын улам кажнап, уран чүүл талазы-биле арга-дуржулга солчурунга ажык орукту айтып, найыралчы кожахелбээ чурттаарынга ханы билчиишкинни берип, сагыш-сеткилин доңнап, найыралын быжыглап турган диве хөөредиг болбас. Уран чүүлдүң найыралы — улустарның найыралы деп үве ол-дур.

БЫЖЫГ ДОҢ

Байырлалдың ийиги хүнүнде база-ла каан, аяс хүн болган. Спортчу стадионнуң олуттарын чыылганнар шагда-ла ээлепкен. Кижилериң ад сагыжы моол өөрелерде. Увс аймактан ук хүрешке 10 өөре, аът чарыжынга 5 аът киришкен. Моолга болган чарышка каш удаа эрткеш, алдын, мөңгүн медальдарны алган Чүгүрүк-Хүрен база-ла аът мунукчуларын дүвүредип турган. «Агар сандан ыяш» байырлалынга киржир 40 ажыг аът чыскаалышкан. Олар 20 километрге күжүн шенешкен.

Районнардан келген өөрелерден эң шыырактарын шилээш, 64 өөрени хүрештирер деп шиитпирин байырлал комиссиязы хүлээп алган. Стадионнуң ол-бо шолдериниге хол бөмбүүнге, чаадарынга, шыдыраага маргылдаалар чоруп тургулаан.

Совет болгаш моол күрүнеиң туктарын көдүреривиле Чөөн-Хемчик районнуң шыырак өөрелериниң бирээзи Амир Монгуш биле МАР-ның күрүнеиң чаан өөреги Тулгаа көрүкчүлериниң мурнунга үнүп келгеш, хөгжүм аялгазының адаа-биле көдүрген. Ак аът чылының демдээ кылдыр ак-бора аътты мунган тыва национал идик-хептиг, эзер-чүгенниг ool шөлче үнүп келири билек, маргылдааның кол судьязы Лайдып Кызыл-оол аът мунукчуларының болгаш өөрелериң маргылдаага киржирине беленин Өвүр райкүүскомунуң даргазы Алексей Куулларга илеткээн. Оон соонда чүгүрүк аъттарны стадионну долгандыр чонга бараалгаткаш, ховуже чарыштырары-биле үдеп чорудукан. Өөрелер база-ла аарыкчыларның мурну-биле чыскаал-биле эрткен. Оларның аразында МАР-ның күрүнеиң чаан өөреги Тулгаа, күрүнеиң хартыга өөреери Цевээн, Сумуяа, Сайнбуян, Увс аймактың арзылаң өөреери Ойдов, Сосар, өөрелер Батценгел, Алтанхуяг болгаш өскелер-даа бар. Тыванның өөреринде Маадыр Монгуш (Чөөн-Хемчик), Шимет Сүктер (Тес-Хем), Орлан Кызыл-оол, Андрей Семис (Өвүр) болгаш ССРЭниң спорт мастерлери дээш, республикага каш удаа шаңналдыг черлерни ап келген сураглыг өөрелер база бар. Чоннуң четтикпейн манап турганы хүреш-даа эгелээн. Бирги салыгда тос моол өөрелер кымга-даа октатпаан.

Сес өөре арткан, ийизи Суктер Шимет биле Эдуард Донгак артканнары моол өөрелер. Кажар аргаларны ажыглаан соонда, МАР-ның күрүнеиң чаан өөреги Тулгаа шүүлген, хартыга өөре Цевээн үжүүрлешкен. Алтанхуяг биле Сумуяа үшкү, дөртү черлерни үлешкен. Ол үеде Моолдуң Увс аймааның хөгжүм-шии театрының солун программалыг концертин стадионнуң концерт залынга көрүкчүлер улуг сонуургал-биле көрген.

Аът чарыжынга база-ла моол аъттар тергиидээн. Увс аймактың Төргүн сумузунда ортумак школаның үш классчызы Отханбаяр Чүгүрүк-Шилгизин бирги черже үндүр мунупкаш, шаннаткан. 1-4 дугаар черлерни моол аъттар ээлээн. Чүгле 5 дугаар черни Солчур сумузунда Анатолий Самбуунуң чүгүрүк аъды алган. Ынчалзадаа моол үзүг-биле 1-9 чедир эрткен аът мунукчуларын, 3-4 дугаарында келген аъттарны база шаннаан.

Хүреш үезинде хөй чонну чалгааратпазы-биле аныяктарның «Күзел» шенелде-театрының «Майдыр бурганының байырлалы» деп көргүзүү солун болган. Чөөн чүк кижилери ак аът чылында Майдыр бурганга ылап-ла чүдүүр турган. Ынчангаш «Күзел» театрның шинжиткен көргүзүү байырлалдың эчис сорулгазынга дүгжү берген. Ол үеде Увс аймактың Улаангомда хүрээнии улуг ламазы Шөмбөө Лэгээн «Агар сандан ыяш» байырлалынга дуза кылдыр 150 акшаны райкүүском даргазы А. Куулларга тыпсып берген.

Шыдыраага моол өңнүктерин Мадон Монгуш, Кызыл-оол Оржак тиилээш, ниитизи-биле 4 санга уткаш, команда аайы-биле тиилээн. Бурунгу дериг-херекселдерлиг тыва өгүү белеткээни дээш, бирги черни Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Күзеңмаа Монгуш 300 рубль-биле шаннаткан. Шүүлген өөрелерге, аът мунукчуларынга, янзы-бүрү маргылдааның тиилекчилеринге шаңналдарны байырлыг байдалга тывыскан.

Өвүр районнуң Хандагайты суурга болуп эрткен «Агар сандан ыяш» байырлалы политиктиг ужур-дузалыг. Совет база моол улустарның найыралчы харылзаазын улам быжыглап, уран чүүл болгаш спорт талазыбиле арга-дуржулга солчулгазынга ажык-дузалыг, тыва улустуң бурунгу чаңчылдарын, оюннарын диргизеринге деткимчелиг болган. Моолдуң Увс аймаа биле Өвүр район ажылагый, экономика, культура талазы-биле тускай керээни чарган. Келир чылын «Агар сандан ыяш» байырлалы МАР-ның Увс аймакка болуп эртер. Ниитизи-биле Хандагайтыга болган байырлал моол биле совет кижилериң найыралчы харылзаазының быжыг доңун бадыткаан.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: шүүлген моол өөре Тулгаа, оваа дагылгазының үезинде, тыва, моол артистер концерт соонда, чарышка тиилээн моол аъттың ээлери.

Дүвүренчиг медээ

КАНЧАЛЗЫВЫССА ЭКИ ИРГИ?

Бодум пенсионер кижи мен. Ынчалза-даа аная орбазын бодаан, күдээм, уруумга — Юрий биле Аня Капшылаларга дузалакты кадарчы болуп ажылдап турар мен. Редакцияже телефон долгай берген чылдагааным мындыг. Уругларым ирт кадарып турда, «Кызыл тараачын» совхозтуң хой бригадири чедип келгеш, оларга төрүүр хой хүлээп алырын сүмелээрге, бир коданны хүлээп алганнар. Малды чайладыр семирткеш, Юра тарып боозадылганы боду чаасаан торутту. Ам олар ыштаанда көжүп келген.

Күдээм ыштаанга келгеш, хой кажаазын, чурттаар баныын септеп, будуп тургаш, утаарлай берген. Ам эмчиде чыдар. Бирле хүн хой кадарып чорумда, бригадир Н. С. Кирьянова келгеш, мени-даа херекке албайн, ыыт чок хойну сүрүп алгаш чорткаш, кажаалап кагды. «Силер аныяк, арга-дуржулга чок улустуг силер, ынчангаш бо хойну өске нижиге хүлээдип бээр бис» деп, уругларымга чугаалап турганын оон мурнунда дыннаан мен.

Ам бо удаада ол мээн-биле амыр-менди-даа, чугаадаа чок, кара туразы-биле оларга чораан хойну эккелгеш, кажаалап каарга, шуутла кайгадым. Кала-даа ужур-чурум, эп-чөп деп чүве турар эвес чүве бе?

Совхозтуң кол зоотехниги Н. А. Дутова келгеш, базала ол чылдагаанны чугаалаш чоруй баргаан. Бо чөрүлдээлиг айтырыгның шынын тывар, бодунуң хойжу болур күзелин камталаардаа сорулга-биле уруум Аня партия райкомунуң бирги секретары Парчинге кирип, оон-биле ужурашкан. Амдыызында кол кадарчы эмчиде чыдырда кодан хойну хүлээтчири болдунмас чүве-ле-дир деп, ол чугаалаан.

Оон база-ла бир хүн совхозтуң директору К. К. Лопато биле бригадир Нина Сергеевна чедип келдилер. Олар хойну санаалаш «бо коданны Екатерина Түменге кадартыр деп тур бис. Оон дуржулгазы улуг кижи. Бо актыга аттан салып бер» — дишти. Улуг кадарчы чок-тур дээш, ат салбадым. Оон директор орган: «Малдың ээзи мендир мен. Силерниң изиңер маңаа турбазын. Бир эвес моон чорбас болзунарза, милиция күжү-биле үндүрер бис» — диди.

Берге-ле дарга барды. Аны-төлүмүү аныяк, дуржулгавар чок дээрлер-дир. Олар аныяк-даа болза, мал аразында өскен болгаш ону канчаар ажаарын, канчаар кадарарын эки билир улус. Оон мурнунда «Ээрбек» совхозка ийи чыл хой кадардылар. Олар үш ки бичии уруглуг. А суурда чурттаар бажыңы чок. Удуртукчу эштер ыя ону-даа утаап бодаза, деткизе кандыг боор. Ам канчалывысса эки ирги? Дузалап көрүнер.

Серенмаа ХОМУШКУ.
Бин-Хем район.

ИХМ НИК ПАРААЛАА БОАУУ ДЫННАДЫП ТУР

Бир өлүрүүшкүн, бир күштээшкин, үптээшкин, ийи хулиганнаашкын болгаш хуу өңүнүң 15 оорлаашкынының дугайында медээлер келген.

Сентябрь 16

Довурактыг-Хөлдүң 3 метр терецинден бажынче бооладып өлүрткен ер кижиниң мөчүзү тывылган. Оны даштар-биле оваалаттынган демир печкага чыпшыр баглап каан болган.

Шагаан-Арыг хоорайга Александр Д. дээраи эзирип алгаш, бодунуң он харлыг уруун күштээн.

Баян-Колдуң школа интернадындан 230 рубль түнүг аъш-чем барааннарын оорлаанынга кайда-даа ажылдавайн турар А. Ширин-оол, Е. Сумба олар каразыттырып турар.

Кызыл районнуң Куңгургут суурунга ук суурнуң чурттакчызы хулиганзыг чоруун көргүзүп, көдээ Совет бажыңының соңгазын буза шаап, эки-бак сөглеттинип турган.

Хандагайты суурда стадионнуң чанындан ак өңнүг, А 10-90 ТВ күрүне дугаарлыг, шимчелиг чизиниң дугаары 9144221, кузовунуң — 1580321 «Жигули» автомашинаны оорлап мунган. Оон иштинге 700 рубль ажыг түүнүг эт-сеп база чораан.

Каа-Хем районнуң «Бурунгаар» совхозунга ногаан өңнүг, 84-28 ТВЗ дугаарлыг «Нива» машинаны оорлап мунган.

Сентябрь 16-да Кирбишь-Сарайга кады арагалаашкынның үезинде Р. Монгушка аар кемдээшкиннерни чедирген В. Сатты туткан. Ол Чадаана хоорайның чурттакчызы.

Кызыл, Ак-Довурак, Шагаан-Арыг хоорайларда мотоциклдер оорлаар чоруктарның саны кызырылбаан.

Сентябрь 19

Ол хүн 6 хуу болгаш 7 күрүне өнчүзү оорлаашкыны, 6 хулиганнаашкын, 5 автотранспорт оорлаа мунуушкуну буруткеттинген.

Кызыл хоорайга үш биллиннмес кижи 67-78 КЭП күрүне дугаарлыг, ЗИЛ-130 машина-биле хем өртээлинге чедип келгеш, «Заря-22» теплоходка хулиганзыг чорукту кылып, витрина шилин буза шапкан. Оларны тудуп турда, машинаны каапкаш дезипкеннер. Октаттынган техниканы Торгаал шөлүнде тургускан. Кем-херек үүлгединиге буруулуглар дилеп турар.

Чөөн-Хемчик районнуң ИХК-зиниң ажылдакчылары В. Сатты, И. Монгушту (кайызы-даа Чыраа-Бажы суурнуң чурттакчылары) тутканнар. Олар эзирип алгаш, тудугжулар чурттап турар бажыңның соңгаларын буза шапкан.

Улуг-Хем райкүүскомнуң ИХК-зинге курбанкының кол бухгалтери Ш. Канзылаа меге төлевир документизин долдургаш, 6 муң рубльди оорлаанын миниң чедип келген.

Таңды районда «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң шөлүнге үш аъттыг кижи харылзаа автобаазазының чолаачыларынга хамаарыштыр хулиганзыг ажылаашкынны кылган. Карааттырып турар кижилериң бирээзи, назы четпес ool туттурган.

Сентябрь 16-да Хандагайты суурга совет-моол найыралдың байырлалынга МАР-ның хамаатызы О. Тулганың эт-сеп суккан сумказын оорлаан. Алдынган хемчеглериниң түннелинде Кызылда чурттап турар А. Куулар, А. Бурбуканг, Э. Дожукпан олар туттурган. Эт-сеп ээзинге эгиткен.

Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Кызыл районнарга автомашиналар оорлап мунуушкуннары болган.

Сентябрь 20

Иштики херектер министерствозунга күрүне болгаш кижилериң хууда өнчүзүн оорлаан дугайында 26 медээ келген. Он херекти доп-дораан истээш, тодараткан. КАИ ажылдакчылары машинаны эзирик башкарып чораан 6 кижини туткан. Эзириктер сергедир черге 35 кижи кирген.

Барыын-Хемчик районнуң «Хемчик» совхозунуң гараж таныылы Т. Достай-оолга бижек-биле кыжаныр турган, үш кижи «ГАЗ-53» маркалыг машинаны (49-19 ТВЗ) оорлаан. Чогуур хемчеглерни алганының түннелинде, А. Саая, П. Саая, С. Хомушку олар ол херекти үүлгеткен деп тодараткан.

Өвүр районнуң милиция ажылдакчылары «Коммунизмче орук» совхозтуң хойжузу П. Куулардан болгаш Чадаана хоорайның чурттакчызы М. Куулардан улуг бижектерни хавырган. М. Куулардан наркотик үнүштү тыпкан. Бин-Хемде «Кызыл тараачын» совхозтуң хойжузу О. Кечил-оолдуң сентябрь 10-да читкен ийи аъды тывылган, оларны Улуг-Хемде чурттап турар В. Адыгей дээрзи оорлаан деп санаттырып турар. Олла кижи М. Белекпенниң ийи аъдын база оорлаан хевирлиг бооп турар.

Тес-Хемниң милиция ажылдакчылары О. Шынаа столоваязының повары М. Балчирнин болгаш кассир У. Дуганчының 1158 рубльди оорлап самчыгдаанын тодараткан.

Кызыл хоорайның чурттакчызы Л. Буряхин эзирик Миконляну деп кижиниң чиик машиназының соңгу шилин буза шапкан.

Анатолий САДОВОЙ.

Чаа шүлүктер

АРЖЫЫЛДЫГ АЙ

Суг дег аккан агаар изеп,
Чунуп каапкан борбак ак
Ай
Аккыр бес дег, кылаңайныр
чуглуп бар чор.

Торгу шывыг көккүр
дээрде
Дойлуп көшкен таагы
булут
Таваар ойнаан чырык
Айны ораай тутту.

Улуг эвес довук ышкаш,
Уран Айны булут шуглап,
Чагдан бүткен чаңгыс
бүүрек
кылып алды.

Кайыын-түүден хаттыг
шуурган
Канчап ынчап, шаптык
катты?
Кадак-торгу булут Айга
аржыыл болду.

Дээрниң хиндиин тептинген
Ай
Девиржидип үнүп келгеш,
Долаанамның сыргазы дег,
херелденди...

Ондар ОХЕМЧИК.

СЕТКИЛИВИС ЫМЗАНДЫР-БААЛ

Дөртен харның
Девүнчүүн теп, чоруп ор
мен.

Бажым дүгү
Башкы сыннар сиртин
шыпкан

Хыраа-хар дег,
Кырыыр үем оштап
келди.

Ынчалза-даа
«Ынакшыл» деп ыдык
сөстүн

Сорунзалыг
Чолдуг кежиин билир
болгаш,

Ында-хаая
Ырлай каптар ужурум
ол.

Чайын түве.
Чадаанамга чеде бердим.
Карак-ла бо!

Караа чараш, хөнү
сынныг

Кадын ышкаш
«Кадай кыска»
ужураштым.

Чажырбас мен.
Чараш кижээ
хандыкшыдым.

Оо, хиичек!
Орта мен бе, канчаарым
ол!

Ону көргеш,
Ол-ла дораан хөлзей
бердим.

(Шала четпес
Ашак-тыр деп мени
чектеп,

Чамдык улус
Арай чиреп,
шоотпазын!

Хоп-чип ышкаш,
Хоозун сөстер
таратпазын!).

Элдеп түве.
Эрим хайныр, сорук
кирип,

Оон-биле
Орайга дээр
хөөрежиксээш,

Он тос харлыг
Оолдар дег, чаннап тур
мен.

Ылчын чанга
Ынак эвес «кадай кыс»
аа

Ынчан мени
Ыыт чок дыңнап, манап
тургаш,

Ындын бодаап,
Ынчалган боор, мынча
диди:

«Амыдырал —
Аная түве эвес-тир ол.

Мен-даа кыстыг,
Сен-даа база оолдуг боор
сен.

Меге черге
Сеткиливис
ымзандырбаал...».

«Ынакшыл» деп
Ыдык сөстүн дүлгээзини
Ынчан мени
Ыяттырган болбас
ийикпе.

Ынчалза-даа
Ыя акаа улай сөглээйн:
«Ыятканда
Ыдын кагар дээр болгай.
Ылаа-шынап
Ындыг түве чорбадыве.
Чап-чаа мырай
Частырыгны кылыпкан
бол.

Оду ешпес,
Оожургал сенээ бербес,
Чалбыраажы
Чалыныг-ла апаргылаар
Назы-хары
Хамаанчокка
кижилерниң

Най-ла када
Хайым чүрээн
саргыыптар
Ынакшылды
Ынчангаштың алгап
артым.

Шангыр-оол ДОРЖУ.

БИРЭЭЗИ МЭЭҢИИ

Бойдус чалыы шырай тыртыныр, алаактың чодураарының аккыр чечээ саглая берген үеде чаа божаап кыстың төлүн чаптаан хүлүмзүрүүнге дыка демей. Чайның баштайгы айында Алдармаа дүн кыстарын божаан — ийистер болган. Чаштарның кышкызы-биле денге иениң ынакшылы чайык суу дег, саарлыр келген. Ооң аас-кежик оштаан карактары салдыстарзыг чайнап турган.

Алдар-оол-биле олар чажындан кады ойнап өскен. Найыралдың ынакшылче шилчээни хенертен болган. Назыны аныяк болганындан уруглуг болу бергенин коргуушкун-биле, ыядыышкын-биле хүлээп алганнар. Кажан Алдармаа божупканда, суур чонунга адазы кым ирги деп дадагалзаашкыннар, чиктиг чугаалар тарап турган. Аныяндан ыяткаш, күдээ шыгырт олурупкан. Мындыг хар четпээн кижи ада боорга, улус шооткай деп бодаан. Улус чок черге баргаш, боданып орарга, эки хире. Алдармаа сугнуң бажыңының чанынга карангылай бергенде, тегерип каап чоруп турган. Чогум бажынче кирер дээш, канчап-даа диттип чадаан.

Алдармаа биле Алдар-оолдуң ужуражып турганын билир бир уруг чар үндүрген. Ооң соонда эрткен-дүшкен улус ону хая көрүп көөр апарган. «Уругларыңны барып көрбес сен бе» — дигилээр кижилер бар. Ынаан ынак. Өске улус дег, нелээн аңгы олуржуп алырынга ол белен. Чүгле канчаар шиитпирлээрин билбестер. Чурттаар чер чок. Кайызы-даа ада-незинин чаңгыс өрээл бажыңнарында.

Уругларның херечилелин кылдыртыр апаргам. Бадылгазы чок. Хар четпээнде, бадылажырын чөпшээревес. Бот иелер ыңдында-ла хөй чүвени, бо ийистерниң адазын тывар деп, сууриун активчи херээженнери шиитпирлээн. Аныяк аданы эккелгеш, байысаап-ла өгелээннер.

— Чоок харылзаалыг турганыңар шын бе?

— Чок, чок!

— Ам уруг канчап тыптып келгенил?

— Мээң билбезим чүведир.

Херээженнериниң бирээзи хей чөдүрүп-чөдүрүп, кадалган:

— Уруглар сээң бажыңы ооруп кадап алган-дыр, дөмейи аажок, барып көрбес сен бе?

— Мээң бажым бодумчуң эктимде тур шежил!

Алдар-оолга ол чугаа куду көрүүшкүн болган. Кымдаа көрбес черже Алдармаа-биле чоруй барза, кымга, чүнү-даа тайылбырлавас ийик.

— Сеңээ дөмей болган соонда, адазы сен-дир сен! — дээш, байысаап орган кижи столду бир шашкан.

Өскези турган, харын эпчоксунуп, оглувусту чөптээр болза эки эвеспе дей тыртып каан. Улуста ыыт чок. Алдар-оол ол сөстен харын деткерлип, элээн бүзүрелдиг чугаалаан:

— Бирээзи харын мээңии-ле ыйнаан.

Боданмайн, чүнү чугаалаптым деп, ол аймаарап алган турда, демги-ле үгбай караа чидий берген немээн:

— Ол-дур, ол-дур, көрдүкер бе, өчүп тур. Ам бистиң адыжывыстың иштинде сен. Өскези кымныыл?

Корга берген оолак девидеп харыылаан:

— Бирээзи мээңии дидир мен. Өскези авазыныы-ла ыйнаан, нелдирзи мээңии болур эвес...

— Ийис уругларның адазы чаңгыс боор чүве-дир, билдиң бе? — деп олурганнарның бирээзи чүвениң угшии билдише бергенинге таарзынган дег, чазык чугаалаан.

— Харын, ол-ла-дыр. Мээң болза мээн-не ыйнаан. Ам чүү болганыл ынчаш? — деп, хедерленип турза-даа, чүвениң мынчаар төнгенинге сагыш ханган Алдар-оол чугаалаан.

— Кадайланыр болгандыр сен ам...

— Канчаар?

— Баргаш кадайың чанынга олуруп аар сен.

— Ынча хөй кижи аңаа канчап сыычыр...

— Ажырбас, ажырбас — дээш, утбалар ооң эктин часкагылаан.

Чүгле демги сагыш чованчыр утбай харын чугаалаан:

— Чаа огленген аныяктарга бажың тудар болза эки түве-дир ийин.

— Ам баар-ла болган-дыр сен...

— Ажырбас бе, ынчаш? — деп, Алдар-оол айтырган.

— Ажырбас, ажырбас, эгенме, кижи черле амыдырал тудар чоор, аныланда өглениргe канчап баар боор.

— Ажырбас болза ол-ла-дыр — дээш, ол Алдармаа сугже арай пөрүк базыпкан.

Өгге харын өске кижи чок, чүгле нешкилер орган. Хензиг уругларын көргеш, чыттап, эргеледип, шаг болган. Ада сеткил аттыгын үнген. Ийи холунда дийи кызын туткан ашаанче чассыг көрүп турган Алдармаазы оларже шурай бергеш, кужактанып кан. Алдар-оолдуң эзт-кежи чымырт дээн. Чүрээн хөрлээ от бүргээн. Демги үгбайларга хорадаар хамаанчок, харын буянныг улус боор деп боданган. Алдармаа ол дугайын көңгүс билбес. Дем чаа-ла бирээзи мээңии эвес деп турганы сактып келгеш, чер иштинче кирер чыгыы бертсинген. Ол уу-биле эргелиг эжиц чыыра туткаш, эрниче ошкапкан.

Арны чырый берген, доңгарар бажы чоргаар апарган, ол бажын доллур алгырган:

— Нелдирзи мээңидир!

— Сээңии, сээңии — деп, Алдармаа балыткаан.

А. БАГЫР.

КАТТЫРЫП ЧОРУҢАР

Британ психолог Арик Сигнэм «Каттырып чоруңар!» деп лозуңну идип үндүрген. Хуу фирмаларның база күрүне будурулгелериниң кадрлар эргелекчилериниң ажылаарынга таарыштырган тускай чүүлдү психолог бир журналга парлаткан. Тускай кылган шинчилелдерге үндезилээш, эртемден мындыг түннелге келген: ажылга эки сеткил-хөөнү база найыралчы харылзаалар ажылдакчыларның кадыын камгалаарының бир кол барымдаазы. Оюн-баштак, каткы организмни сергедир, клеткаларга ханны эки эргилдирер, хоралыг микробтарны чок кылыр. Ынчангаш каттырып чоруңар!

ААРЫГ ЧАВЫРЫЛДЫРАР КАТКЫ

Силерге аарышкылыг болуп турар болза, баштактаныңар, каттырыңар. Сагышсеткил хөөнү-биле эвес, шынап-ла, аарышкылыг болуп турар болза аан. Шак ындыг сумени швед эмчи Ларс Люнгдахль кылган. Ооң клиникага чоруткан дуржулгаларындан алгаш көөрге, каткы аарышкылыг чорукту элээн чавырылдырар. Кижиде хоочураан аарышкылыг байдалды безин ол элээн кошкадып турар.

СОГУР УЛУСКА СОЛУН

Шак ындыг баштайгы солун Гонконгта үнүп эгелээн. Ол солунну Гонконгтуң согур улус иитилели база тус чер солуну үндүрүп турар. Чеди муң сөс хемчээлдиг, он беш материалдыг ол солунуң баштайгы «номери» редакцияның ЭСМ-иниң угаанында шыгжаттынган. Согур улус иитилели ону телефон-биле хууда компьютерлериге хүлээп алгаш, Брайльдың шрифтизи-биле саазынга бижиптер.

Чечен чугаалар

КУДАШКЫЛАР

Совет чогаалчы-сатирик Борис Ласкиниң хөглүг чечен чугааларының бирээзин очулдургаш, номчукчуга бараалгаттывыс. Кижиниң аажы-чаңында, мөзү-бүдүжүнде четпес талаларны, амыдыралга таваржы бээр каттырынчыг болуушкуннарны ол бодунуң чогаалдарынга чедимчелиг ажыглап турар.

Бир дыштаныр хүнде уруум Саша-биле эртенги чем чооглап ор бис. Оом изиг шайга быжырны берги дег далажып, шагынче-ле көре каап ор.

— Кайнаар далажып ор сен, кызым, ырак баар сен бе?

— Опалихаже, турбааза аан.

— Өөрлүг сен бе азы ам база нелээн бе?

— Нелээн — дээш, кезек ыыт чок оргаш, хүлүмзүрүп чоруй: «Ачай, аас-кежиктигдир мен бе?...» — дидир.

Чүнү-даа билбес кижи бооп, шайым аартап ор мен. Уруувус дугайын кадай чажыт байдалга дыңнаткан чүве. Холдан салбас номун ап алдым. Солун-даа ном. «Угаанныг сөс» деп аттыг. Ында үү-даа бар. Орус чогаалчы Лесковтуң мындыг сөстерин ыяткыр номчудум: «...угаанныг кижи бодунга сапыктар садып аарда, бодунга душтук шилип аарындан-даа артык кичээнгейлиг боор...»

— Ону чүге номчудун, ачай?

— Угаавадың бе? Че, харын, соонда болзуп. Сени кижи манап турар болгай. Меңи ооң-биле таныштырарын утпа...

— Аазап тур мен. Ооң төрелдери-биле удавас, мырыкай доп-дораан танышар силер... Орайтап кээр боор мен, ачай.

Чааскаан арткаш боданып ор мен: «Бажындан шуут чоруптар болза, чурталгазы, салым-хуузу кандыг-ла болур ирги мооң». Радиону улгаттыр ажыдып алдым. Хөглүг аялга... Оон-на боор, эжик коңгазының эткенин эскербейн барып-тыр мен. Ажыдыптым. Улгады берген, таныдазым эр кижи тур.

— Буруулуг болдум. Смирнов силер бе?

— Ийе. Смирнов мен. Николай Иванович дээр.

— Кончуг эки-дир. А мен Крохалев мен. Юрий Павлович Крохалев.

Мендилешкенивис соонда, ыңай-бээр көргеш, ооңум айтырды:

— Саша бажында бар бе?

— Чок! Кириңер. Кадай база чогул.

Удур-дедир көржүпкен хүлүмзүржүп тур бис.

— Ам-на ужуражы бердивис аа, Николай Иванович...

— Доруун бооп-тур. Таныжып алыыл. Олуруп көрүңер.

«Четтирдим» дээш, диванга эптештир олуруп чыда:

— Мээң келгенимге чиктигинмес боор силер аа — дидир.

— Кайыынам. Силерни кончуг эки билип тур мен.

— А чүү кижил дээрзин билбес болгай силер?

— Ындыг харын. Ынчалза-даа силерни ада деп билип тур мен.

— Ийе, ада мен. Уруг-дарыывыстың келир үези дээш силер база дүвүрел ор боор силер.

— Хүндүлүг Юрий Павлович, ол талазы-биле бисте дыка хөй чүве силернии-биле домей. Ынчалза-даа силерниң өг-бүлеңер дугайын билбес мен. Автозаводта 28 чыл ажылдап тур мен. Дарганнаар цехте слесарь, партия кежигүнү. Райсовет депутады, өг-бүленің баштыңы.

— А мен, Николай Иванович, гастрольдап чорааш чаа келдим.

— Артист силер бе?

— Ыры, танцы ансамблинде хормейстер мен. Дөртен бир чылдан ында... Ооң мурунда өөренип чордум, ооң соонда дайын, балыгладыышкын...

— Эжен бо, бичии чүведен таарыштырбас болза кайыын боор, кудашкылар-дыр бис. Юрий Павлович, дыңнаңар: «Кым эки күдээге чедингенил, ооң оолдуг болганы ол, а кымга тенекпей — уруун ооң чидиргени ол».

— Алдын сөстер-дир.

— Ону бурунгу грек философ Демокрит чугаалап каан.

База бир дугураанны аптывыс.

— Уругларывысты кала чурттадыр бис, биске бе, силерге бе?

— Билбес мен, эр кижи өг-бүле баштаар болганда силерге-ле ыйнаан — дидир. — Күдээм билип-ле тур боор.

— Кандыг күдээ?

— Силерниң оглуңар аан, Николай Иванович.

— Мээң оглум канчап силерге күдээ апарды.

— Амдыызында эвес-даа бол, алызында болур деп баргаан чүве-дир.

— Оглум өг-бүлелиг кижи...

— Оон-на хөлчок коргуп турган мен. Баштайгы кадайындан чавлыры ол бе?

— Кым?

— Саша.

Чүнү-даа аайын тыппастап калдым. Балыгладып чорааан кижи бичии чүве аптарга, угааны албаарап тур ирги бе, дээш чугааладым:

— Чаңгыс-ла оолдуг бис. Ону Владимир дээр.

— Канчап, кайы Владимир?

— Черле ады ол...

— А Саша?

— Саша уруувус-тур.

— Канчап, кайы уруг?

— Уруг. Уруувус пес-таавы институдунуң студентизи.

Удур-дедир кайгаштывыс. Ала карак даалыктаар,

— Адыр-адыр. Силер Смирнов силер бе?

— Смирнов мен. Николай Иванович Смирнов...

Ам-на чүвениң ужурун билип кааш, айтырдым:

— Адрести кайыын алдыңар?

— Уруум Ленаның чугаазындан силерни парк чанында чаа бажында деп билип алган мен. Даштыгаа келгеш, бир кыргандан Смирновтар мында чурттап турар бе дээрзин айтырдым. «Кайызы?» — диди. Сашаның адазы-ла дидим. 42 дугаар квартираны айтып берди...

— Хүндүлүг Юрий Павлович, шупту түве шын-дыр. Квартиравыс дугаары-даа ол. Смирнов мен. Сашаның адазы аан. Силерге мен эвес, өске Смирнов херек турган чүл аан, энергетик Смирнов. Ол үшкү подъезд-иде кижи. Оон оглу бар. Саша дээр. Студент. Өгленир чеп турар дээрзин дыңнаан мен. Тулган күдээ...

Байырлажып тура, удурдедир көрүшнеш, са-ла каттырышкан бис.

— «Адрезим бижип ап көр, Николай Иванович. Кадайбиле оглувус кудазынче чалаар бис» — дидир.

«Бис база уруувус кудазынче силерни ыяап-ла чалаар бис, адрезивис билирле-болгай силер» — дидим.

Орузундан Валентина САТ очулдурган.

У-ваа — солунун аа!

ООЛДАР ОРТУЛУУ

Дзиноудзи деп бичии япон ортулукту улус оолдар ортулуу дижир. Анаа мындыг тайылбырны кылып болур: кыстарга бодаарга бо ортулукка оолдар барык үш катап хөй төрүттүнүп турар. Бо чылын школаның бирги классынга өөренип кирген бирги классчыларның аразындан чаңгыс-ла уруг бар болган. Демография талазыбиле тайылбырлаары берге чорунту специалистериниң тайылбырлааны-биле алырга, тус черниң суунда бир онзагай чүүл бар деп турар.

ТОРГА-БИЛЕ СУДТАШКАН

Лиллемор Брандт дээр швед херээжен кижиниң ыяш бажыңының дыка хөй черин кижи кайгаар чүве, бир элдептиг торга үттеп каапкан. Тускай чалап алганы эксперт кижиниң тодаратканы болза чедирген когарал дөрт муң хире доллар болган. Швециянның Бойдус камгалалының комитедин дээрги Брандт судка берген. Беш чыл хире сүржүп келгеш, од кижи когаралын эгиттирип алган.

ВЕНА САНДАЙЛАР ЮБИЛЕЙИ

Чоокта чаа ГФР-ге Австрияның «Тонат» дээр бүдүрүлгезиниң делгелгези болган. 1836 чылда Микаэл Тонет мебельдиң ыяш кезектерин тускай арга-биле ээп тургаш, кылырын билип алган. Оон эгелээш ооң ат-алдары алгаан. Шак оон бээрле Вена мебели дээр ат-биле эки шынарлыг мебель аймаа нептереп эгелээн.

КАТЫМ ЧАЙЛАА

Хадымарлыг Кара-Сугга
Халдып чедип келириңге,
Сеткилимге бир-ле түве
Четпес болгаш, хөлзеди
бээр.

Катым ашак чайлаа боорга,
Кажан-даа бол чедип кээр
мен.
«Кызыл дустай» берзиңзе-
даа,
Кызып, оглуң чуртуң
туткан.

Сеткилимде чурттап чор
сен.
Сени бистер утпас-даа бис.
Оруун улаан салгакчылар —
Омак, хөглүг хойжулар бис.

Табурак КЫЗЫЛ-ООЛ.

ЫРЖЫМ БУЛУҢДА

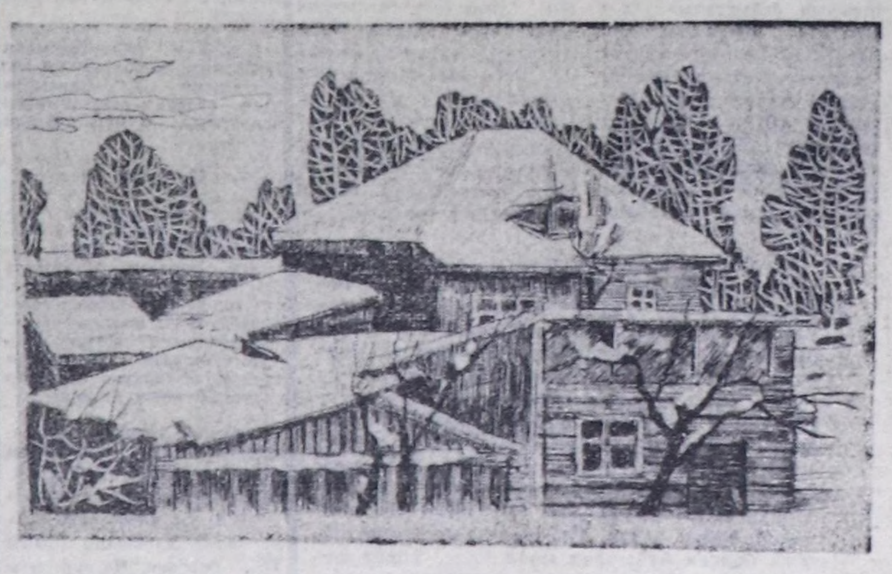

Юрий КУРСКИИНИҢ «Суур кыдыында» деп чураан чуруу.

Хостуг шакта

КРОССВОРД

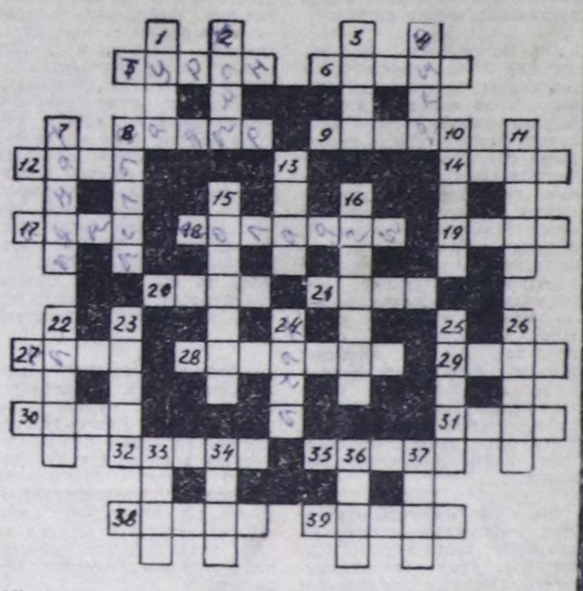

ДООРА ДУРГААР: 5. Тывада хоорай. 6. Алаанныг оюн. 8. Арга черге кезек чурттаар оран-сава. 9. Он муң кижи санныг шериг. 12. Эр иви. 14. Эрги шагда чер белбаазырадыр херексел. 17. Араатан ан. 18. Ырга кирген тыва механизатор. 19 Ажылчын теве. 20. Куш. 21. Кургаг, узун, чинге ыяш. 27. Чылгы малдың иштики органындан кылган тыва чем. 28. Интернаттың бир өрээли. 29. Казахстанда улустуң ыраажызы. 30. Совет социалистиг республика. 31. Өг кезээ. 32. Каа-Хемниң адыры. 36. Тыва оюнга ажыглаар сөөк. 38. Ак чем. 39. Шээр мал.

УЗУН ДУРГААР: 1. Аът дериниң бир кезээ. 2. Дуп чок ханы оңгар. 3. Узун сыра, иткиниш. 4. Азырал мал. 7. Тывада район. 8. Өөр аът. 10. Огород үнүштери. 11. Хүрээ-хиит оран-савазы. 13. Суттарылга бугазы. 15. Бир харлыг сыын. 16. Каража, чидиңг. 22. Олча, кежик. 23. Ак чем. 24. Соок чепсек. 25. Улуг-Хемде чер алы, хем. 26. Азияда күрүне. 33. Будук-буру, бок чыылган чер. 34. Хаанның оглу, дужүлгениң салгакчызы. 36. Араб күрүне найысылалы. 37. Аажок улуг, кедергей семис адыг.

Кроссвордту Николай САТ тургускан.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киллистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет түргүзүг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаан — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер Хемчээлв 2 парлалга амазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының керектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Краченко кудумчуу, бажын № 1

Индекс 54241.

Чагыт № 495.

Чаралдар бюрозу

ТВ

СЕНТЯБРЬ 22
БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Бистиң садывыс». 9.05 Владимир Лубенко. Чурукчуның системазы. 9.25 «Дириг амытаннар оранында». 10.25 «Lартнер». Коммерция медээчизи. 10.55 М. Шатров биле ужуражыышкын. 13.00 «Отуреттер хааны сөнезин!». Уругларга телешин. 14.20 «Политиктиг чугаалар» деп белүктен. «Ортулук». 15.20 Делегей улузунуң чогаадылгазы. 15.50 «Уениң архивтери» деп телефильм. 4-кү, 5-ки сериялары. 16.50 Концерт. 17.05 «Делегей панорамазы». 17.50 «Аас-кежик тиг таварылга». Өг-буле телевикториязы. 19.05 «Поезд 4.50-де Паддингтон вокзалындан чоруур». Уран-чечен фильм. (Великобритания). А. Кристиниң чогаалын ёзугаар. 21.00 «Ye». 21.30 СССР-ниң чазак черинде. 21.40 «Парнасче чада». Делегейниң телефестивали. 23.55—00.20 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Ритмниг гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.30 «Булактар». 9.00 Коллаж. 9.05 Өг-буле. 10.00 «Арена». Спортчу программа. 11.00 «Совет Россия». Видеоканал. 13.30 Эвилелдешкен республикалар студиязының фильмнери. «Хөлегеде 40 градустан өрү». 14.35 Депшилге. Информация. Реклама. 15.00 «Кады ажылдажылга». Видеоканал. 18.30 «Экранда Сибирь». Киножурнал. 18.40 «Көк чагаа хавы». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 «Бистиң чурттап турар оранывыс». В. Трошкин режиссёрнуң фильмнери. «Ужуп үнер дилиндек». «Бисти өршээдер». 21.00 «Ye». 21.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 22.30 СССР-ниң Дээди Совединин сессиязының хүн демдеглели. 23.00 Н. В. Гоголь. «Иван Федорович Шпоньга болгаш ооң даай-авазы». Телешин. 23.55 Теннис. Дэвистин кубогу. СССР биле Испанияның шилиндек командалары. 00.55—02.25 Дүнеки сеанс. «Почта таварыштыр даалга». Уран-чечен телефильм. «Полиция телефону 110» деп белүктен.

● ● ●

Тыва агроүлетпүр эвилелиниң өөредилге-курстар комбинады ушку класстың «В» болгаш «С» категорияларынга чолаачылар база ийги разрядтың электромонтерларын белеткөөр курстарга хүлээп алыышкын эгелээнин дыңнадып тур.

Кичээлдер бо чылдың октябрь 1-де эгелээр. 18 хардан өрү базылыг кижилерни хүлээп алыр. Бүдүрүлгелерден, ажыл-агыйлардан чурттаан кижилер боттарының күсели-биле өөренир. Өске черлерден келгеннерге чурттаар черин бээр.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «в». Телефон № 6-11-67.

● ● ●

Тыва АССР-ниң Ушу федерациязы кыдат дыл өөренип алырын күүсээн кижилерге тускай курсту ажыдып турарын дыңнадып тур. Кичээлдер бо чылдың октябрь 15-тен декабрь 30-ге чедир болур. Өөредилгени оон ыңай уламчылаарын күүсээннерге 5 ай хуусаалыг курсту ажыдар.

Айтырыгны дараазында адрестен билип ап болур: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, 7 «г».

● ● ●

Ийме ортумак школазының 50 чыл ою бо чылдың октябрь 6-7-де болуп эртер. Аңаа ажылдап чораан директорларын, башкыларның болгаш доозукчуларның чыгдырын чалап тур бис.

Дирекция.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Торможение в небесах» 9.00, 11.00, 13.00, 17.40, «Экипаж» (2 серилыг) 15.00, 19.40 шактарда.

Видеозал: «Конан-разрушитель» 10.00 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыынды № 133» 9.00, «На златом крыльце сидели» 10.20, «Красные дьяволята» 11.50, 13.30, 18.10, «Под небом голубым» (16 харга чедир) 15.10, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Собственными стараниями» (2 серилыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.